

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ:
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ПОЧАТКОВА ОСВІТА

УДК 373.3.015.31373.3.091.313

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.12742009>

Формування толерантності як засобу профілактики булінгу у початковій школі

Філатова Лада Семенівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри початкової і професійної освіти, факультет початкового навчання Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-0469-4743>

Виходцева Дар'я Сергіївна

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти другого року навчання факультету початкового навчання Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, Україна, <https://orcid.org/0009-0007-1275-5426>

Прийнято: 13.07.2024 | Опубліковано: 29.07.2024

***Анотація.** Ця стаття досліджує важливу проблему булінгу в початковій школі та пропонує підхід до її вирішення через формування толерантності у молодших школярів. З'ясовано, сутність поняття «булінгу», який визначається як систематичне, навмисне, агресивне переслідування однієї дитини (або групи*

дітей) іншою дитиною (або групою). Розглянуто його форми (фізичний; вербальний; соціальний) та негативні наслідки для дітей: психологічні, фізичні, академічні, соціальні та довгострокові. Особлива увага приділяється специфіці цього явища саме в початковій школі.

У статті аналізується концепція толерантності як ключового фактора у запобіганні булінгу. Розкривається зміст поняття «толерантність», її компоненти та значення для гармонійних міжособистісних стосунків.

Основна частина статті присвячена методам і прийомам формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку. Запропоновано комплексний підхід, що включає:

1. Інтеграцію елементів толерантності у навчальний процес.
2. Позакласні заходи, спрямовані на розвиток емпатії та взаєморозуміння.
3. Роботу з батьками щодо виховання толерантності в сім'ї.
4. Створення толерантного освітнього середовища в школі.

У статті наведено конкретні приклади вправ, ігор та активностей, які можуть використовувати вчителі для формування толерантності учнів. Окремо розглянуто роль вчителя у цьому процесі та необхідність підвищення його компетентності у питаннях толерантності та профілактики булінгу.

Підкреслено важливість системного підходу та співпраці всіх учасників освітнього процесу для ефективного формування толерантності та запобігання булінгу.

У висновках підсумовується значення толерантності як ключового фактору у створенні безпечного та дружнього освітнього середовища в початковій школі.

Стаття буде корисною для вчителів початкових класів, шкільних психологів, адміністрації шкіл та батьків, зацікавлених у профілактиці булінгу та вихованні толерантності у дітей.

Ключові слова: булінг, толерантність, початкова школа, профілактика, жертва, кривдник, емпатія, повага, соціалізація, психологічний клімат, виховання, міжособистісні відносини, психологічна підтримка, розв'язання конфліктів.

The formation of tolerance as a means of preventing bullying in elementary school

Filatova Lada

Candidate of pedagogical Sciences, associate Professor of the Department of Primary and Professional Education of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, St. Alchevsky, 29, Kharkiv, 61002, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-0469-4743>

Vykhodtseva Darya

Second year master`s Student at the Department of Primary and Professional Education of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, St. Alchevsky, 29, Kharkiv, 61002, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-0469-4743>

***Abstract.** This article examines the important problem of bullying in elementary school and proposes an approach to its solution through the formation of tolerance in younger students.*

The essence of the concept of "bullying" is clarified - it is defined as systematic, deliberate, aggressive harassment of one child (or group of children) by another child (or group). Its forms (physical; verbal; social) and negative consequences for children were considered: psychological, physical, academic, social and long-term. Special attention is paid to the specificity of this phenomenon in primary school.

The paper analyzes the concept of tolerance as a key factor in preventing bullying. The meaning of the concept of tolerance, its components and significance for harmonious interpersonal relations are revealed.

The main part of the article is devoted to methods and techniques of tolerance formation in children of primary school age. We offer a comprehensive approach that includes:

- 1. Integration of elements of tolerance into the educational process.*
- 2. Extracurricular activities aimed at developing empathy and mutual understanding.*
- 3. Working with parents to foster tolerance in the family.*
- 4. Creating a tolerant educational environment at school.*

The article provides specific examples of exercises, games, and activities that teachers can use to build tolerance in students.

The role of the teacher in this process and the need to increase his competence in matters of tolerance and prevention of bullying are considered separately.

We emphasize the importance of a systematic approach and the cooperation of all participants in the educational process for the effective formation of tolerance and prevention of bullying.

The conclusions summarize the importance of tolerance as a key factor in creating a safe and friendly educational environment in primary school.

The article will be useful for primary school teachers, school psychologists, school administrators and parents interested in the prevention of bullying and education of tolerance in children.

Key words: *bullying, tolerance, elementary school, prevention, victim, offender, empathy, respect, socialization, psychological climate, education, interpersonal relations, psychological support, conflict resolution.*

Постановка проблеми. У сучасному освітньому середовищі проблема булінгу набуває все більшої актуальності, особливо в початковій школі, де закладаються основи соціальної взаємодії та формуються базові поведінкові патерни. Булінг у молодшому шкільному віці має свою специфіку та може призводити до серйозних негативних наслідків для психологічного та соціального розвитку дітей. Традиційні методи боротьби з цим явищем часто виявляються недостатньо ефективними, що зумовлює необхідність пошуку нових підходів до профілактики булінгу.

Вирішення цих проблем потребує комплексного дослідження, яке б охоплювало теоретичні аспекти взаємозв'язку толерантності та булінгу, розробку практичних методик формування толерантності у молодших школярів, а також оцінку їх ефективності у профілактиці булінгу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема булінгу та формування толерантності в освітньому середовищі привертає увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Аналіз останніх публікацій дозволяє виділити вчених, які досліджували проблеми булінгу та формування толерантності в освітньому середовищі: К. Рігбі, що розробив комплексні програми протидії цькуванню та П. Сміт, відомий своїми роботами з соціальної поведінки дітей [13, с.48]. Серед вітчизняних дослідників вагомий внесок зробили І. Кон, який розглядав булінг у контексті соціалізації [12, с.44], О. Барліт, що досліджувала форми і методи подолання шкільного насильства [1, с.40], та Л. Лушпай, яка вивчала психологічні аспекти булінгу [5]. Питання формування толерантності глибоко розкрито у працях Г. Солдатової [15, с.55] та Л. Шайгерової [15, с.77], які розробили теоретичні та практичні підходи до виховання толерантності в освітньому просторі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Перспективним напрямом подальших досліджень є розробка засобів протидії

булінгу у початковій школі. Окремого розгляду потребують питання щодо розвитку і вдосконалення освітнього процесу з використанням засобів попередження булінгу та підвищення підготовки педагогів до використання даної технології в умовах воєнного стану в Україні.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розкрити особливості формування толерантності молодших школярів як засобу профілактики булінгу в початковій школі в умовах сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Булінг (від англ. bullying – залякування, цькування) – це систематичне агресивне переслідування і цькування, форма насильства, яка набула особливої актуальності в освітньому середовищі» [2, с.44]. Це явище характеризується навмисними, повторюваними діями з боку однієї особи або групи осіб, спрямованими на приниження, залякування або нанесення фізичної чи психологічної шкоди іншій особі. Характерними ознаками булінгу є: *«систематичність* (цькування відбувається регулярно, а не є одиничним випадком); *навмисність* (кривдник діє цілеспрямовано, а не випадково); *нерівність сил* (жертва зазвичай слабша фізично, психологічно або соціально); *спричинення шкоди* (булінг завжди призводить до фізичних або психологічних страждань жертви)» [9, с.55].

Виділяють різні форми булінгу, а саме:

1. Фізичний булінг: побиття, штовхання, пошкодження або крадіжка особистих речей.
2. Вербальний булінг: образи, глузування, погрози, приниження.
3. Соціальний булінг: виключення з групи, поширення пліток, маніпуляції у стосунках.
4. Сексуальний булінг: небажані дотики або жести сексуального характеру, поширення чуток про сексуальне життя жертви, сексуальні домагання чи шантаж.

5. «Расовий чи етнічний булінг: дискримінація на основі раси, національності чи етнічної приналежності; образи, пов'язані з культурними особливостями.

6. Булінг на основі релігійних переконань: насмішки над релігійними практиками або віруваннями; примушування до участі чи відмови від релігійних практик.

7. Булінг через особливі освітні потреби: цькування учнів з інвалідністю або особливостями розвитку» [12, с.170].

8. Економічний булінг: вимагання грошей або речей, знуцання через економічний статус родини жертви.

Ці форми зазвичай часто переплітаються, тому жертва може зазнавати одночасно кількох видів булінгу.

У контексті початкової школи булінг набуває особливої значущості, оскільки молодший шкільний вік є критичним періодом формування особистості, соціальних навичок та моделей поведінки. «Булінг у цьому віці може мати довготривалі негативні наслідки для всіх учасників освітнього процесу: по-перше, для жертв: психологічні проблеми (тривожність, депресія, низька самооцінка); фізичні розлади (головні болі, проблеми зі сном, втрата апетиту); проблеми з навчанням; соціальна ізоляція; по-друге, для кривдників: формування асоціальних моделей поведінки; проблеми з законом у майбутньому; труднощі у побудові здорових стосунків; по-третє, для спостерігачів: почуття безпорадності; страх стати наступною жертвою; почуття провини за бездіяльність» [5, с.8].

Проблема булінгу в початковій школі ускладнюється кількома факторами:

1. Низька здатність дітей цього віку вербалізувати проблему і звернутися за допомогою.

2. Часто неусвідомлений характер булінгу: діти можуть не розуміти серйозності своїх дій.

3. Швидка зміна ролей: дитина може бути і жертвою, і кривдником у різних ситуаціях.

4. Вплив сімейних моделей поведінки.

«Традиційні методи боротьби з булінгом, такі як покарання кривдників або ізоляція жертв, часто виявляються малоефективними. Це зумовлює необхідність пошуку нових підходів до профілактики булінгу, одним з яких є формування толерантності в освітньому середовищі» [13, с.80].

Толерантність, як здатність приймати і поважати відмінності інших, може стати потужним інструментом у створенні атмосфери взаємоповаги та емпатії, що природним чином знижує рівень агресії та булінгу.

Толерантність складається з декількох взаємопов'язаних компонентів:

а) когнітивний компонент – «знання про різноманітність світу; розуміння прав людини; усвідомлення власних упереджень та стереотипів» [3, с.102];

б) емоційний компонент – емпатія; здатність до співпереживання; емоційна стійкість;

в) поведінковий компонент – навички конструктивної взаємодії; вміння вирішувати конфлікти мирним шляхом; активна позиція щодо протидії дискримінації;

г) особистісний компонент – самоповага; впевненість у собі; критичне мислення.

Інтеграція толерантності у навчання створює атмосферу взаєморозуміння та поваги, коли учні вчаться цінувати різноманітність, ймовірність виникнення булінгу значно знижується. «Освітні програми, що включають елементи толерантності, допомагають дітям розвивати емпатію, критичне мислення та

навички мирного вирішення конфліктів. Практичні кроки впровадження» [8, с.66]:

1. Інклюзивні навчальні матеріали: використання підручників та літератури, що відображають різноманітність суспільства, допомагає учням побачити цінність кожної особистості.

2. «Міжкультурні проекти: групові завдання, що об'єднують учнів з різним бекграундом, сприяють порозумінню та руйнують стереотипи» [8, с.67].

3. «Дискусійні клуби: обговорення тем, пов'язаних з толерантністю, допомагає учням розвивати навички активного слухання та поваги до різних точок зору» [8, с.67].

4. Рольові ігри: симуляції ситуацій, де учні «стають на місце іншого», розвивають емпатію та розуміння.

5. «Антибулінгові програми: інтеграція спеціальних уроків, присвячених протидії булінгу, з акцентом на толерантність та взаємоповагу» [8, с.67].

У сучасному освітньому просторі все більше уваги приділяється не лише академічним досягненням, але й розвитку соціально-емоційних навичок учнів. «Особливе місце серед них займають емпатія та взаєморозуміння – якості, які є фундаментальними для створення здорового суспільства. Позакласні заходи надають унікальні можливості для розвитку цих навичок у невимушеній, практичній атмосфері» [4, с.201]. Розвиток емпатії та взаєморозуміння через позакласні заходи має низку переваг: сприяє формуванню позитивного шкільного клімату; зменшує випадки булінгу та конфліктів; готує учнів до життя в різноманітному суспільстві; покращує комунікативні навички.

Види ефективних позакласних заходів:

1. Культурні фестивалі та ярмарки

«Організація заходів, де учні можуть представити свої культурні традиції, національні страви, костюми та мистецтво, допомагає створити атмосферу

взаємного інтересу та поваги» [4, с.201]. Це чудова нагода для учнів дізнатися більше про різноманітність у їхньому оточенні та пишатися своїм корінням.

2. Волонтерські проєкти

«Участь у соціальних проєктах, таких як допомога літнім людям, прибирання парків чи підтримка притулків для тварин, розвиває почуття соціальної відповідальності та емпатії» [4, с.202]. Учні на практиці бачать, як їхні дії можуть позитивно впливати на життя інших.

3. Театральні постановки та рольові ігри

Участь у театральних виставах, особливо тих, що зосереджені на соціальних темах, дозволяє учням «приміряти» різні ролі та перспективи, розвиваючи емпатію та розуміння різних життєвих ситуацій.

4. Медіація однолітків

«Навчання учнів навичкам медіації конфліктів та створення груп медіаторів-однолітків не лише допомагає вирішувати конфлікти в школі, але й розвиває емпатію та навички активного слухання» [6, с.51].

5. Спортивні заходи з акцентом на співпрацю

Організація спортивних змагань, де наголос робиться не на перемозі, а на командній роботі та взаємопідтримці, розвиває навички співпраці та емпатії.

Вони доповнюють формальну освіту, надаючи учням практичний досвід взаємодії, розуміння та підтримки інших. Інвестуючи час та ресурси в такі заходи, школи не лише покращують атмосферу в закладі освіти, але й готують учнів до успішного життя в глобалізованому світі, де емпатія та взаєморозуміння є ключовими навичками для особистого та професійного успіху.

Хоча школа відіграє важливу роль у формуванні цієї якості, але першим і найважливішим середовищем, де формуються цінності дитини є сім'я. Тому співпраця школи з батьками є ключовою та найважливішою у вихованні толерантності.

«Ефективна робота з батьками включає кілька ключових напрямків. Перш за все, це освітні програми, які передбачають організацію семінарів, воркшопів та лекцій з питань толерантності. Ці заходи допомагають батькам не лише зрозуміти концепцію толерантності, але й отримати практичні інструменти для її впровадження в повсякденне життя сім'ї. Темі можуть варіюватися від розуміння культурних відмінностей до методів розвитку емпатії у дітей» [8, с.68].

Важливим аспектом є також інформаційна підтримка. Це включає розробку та розповсюдження брошур, створення інформаційних бюлетенів та онлайн-ресурсів з корисними матеріалами про виховання толерантності.

«Організація спільних проєктів та заходів є ще одним ефективним методом роботи з батьками. Це можуть бути «Дні культур», де сім'ї представляють свої традиції, благодійні акції або створення спільних арт-проєктів на теми різноманітності. Такі заходи не лише зближують шкільну спільноту, але й дають можливість на практиці продемонструвати цінності толерантності» [3, с.44].

Індивідуальні консультації та підтримка також відіграють важливу роль. Це може включати зустрічі зі шкільним психологом, створення груп підтримки для батьків або запровадження «гарячої лінії» для термінових консультацій.

Важливо, щоб школа сама демонструвала принципи толерантності у взаємодії з батьками. Це включає створення сприятливого середовища для всіх сімей, врахування культурних та релігійних особливостей при плануванні заходів, заохочення різноманітності у складі батьківських комітетів.

«Регулярний збір зворотного зв'язку та оцінка ефективності програм є невід'ємною частиною роботи. Це може відбуватися через анонімні опитування, організацію фокус-груп або аналіз змін у шкільному середовищі. Такий підхід дозволяє постійно вдосконалювати методи роботи та адаптувати їх до реальних потреб спільноти» [3, с.44].

Робота з батьками щодо виховання толерантності стикається з певними викликами. Це можуть бути часові обмеження батьків, мовні бар'єри або різні погляди на виховання. Подолання цих викликів вимагає гнучкості, наприклад, запровадження онлайн-форматів, забезпечення перекладу матеріалів або створення платформ для відкритого діалогу.

«Створюючи партнерські відносини між школою та сім'єю, ми закладаємо міцний фундамент для формування толерантного суспільства. Ми виховуємо не просто толерантних індивідів, а цілу генерацію, здатну будувати більш справедливе та інклюзивне суспільство, де різноманітність цінується, а кожна особистість має можливість повністю реалізувати свій потенціал» [14, с.57].

«Створення толерантного освітнього середовища в школі є другим ключовим елементом сучасної освіти, спрямованим на формування відкритого, інклюзивного та поважного ставлення до різноманітності серед усіх учасників освітнього процесу» [6, с.29]. Цей комплексний підхід охоплює всі аспекти шкільного життя і вимагає систематичних зусиль від адміністрації, вчителів, учнів та батьків.

«Основою для створення толерантного середовища є розробка та впровадження чіткої політики толерантності та недискримінації. Ця політика повинна чітко визначати неприйнятність будь-яких форм дискримінації, булінгу чи нетерпимості, а також встановлювати процедури реагування на такі випадки. Важливо, щоб ця політика була не просто документом, а активно впроваджувалася в життя школи» [7, с.80].

Ключовим аспектом є навчання та підвищення кваліфікації педагогічного колективу. «Вчителі повинні бути не лише носіями знань, але й зразками толерантної поведінки. Тренінги з питань інклюзивної освіти, міжкультурної комунікації, розпізнавання та протидії дискримінації допомагають педагогам розвивати необхідні навички та компетенції» [11, с.5].

Адаптація навчальної програми та методів викладання є ще одним важливим кроком. Це включає інтеграцію тем толерантності та різноманітності у різні предмети, використання інклюзивних навчальних матеріалів, які відображають різноманітність суспільства, та застосування методів навчання, що сприяють співпраці та взаєморозумінню між учнями різного походження.

Важливим аспектом є також розвиток системи підтримки для учнів. Це може включати створення служби медіації конфліктів, організацію груп підтримки для учнів з різних культурних груп, а також забезпечення психологічної підтримки для тих, хто стикається з проявами нетерпимості.

«Створення толерантного освітнього середовища – це не одноразова акція, а постійний процес, який вимагає послідовності, наполегливості та гнучкості. Це інвестиція в майбутнє, яка формує не лише толерантних індивідів, але й сприяє створенню більш справедливого та інклюзивного суспільства в цілому» [10, с.7].

Толерантне освітнє середовище готує учнів до життя в глобалізованому світі, де вміння взаємодіяти з різноманітністю є ключовою навичкою для особистого та професійного успіху.

Висновки. Формування толерантності відіграє ключову роль у створенні безпечного та дружнього освітнього середовища в початковій школі. Толерантність є потужним інструментом профілактики булінгу, оскільки вона сприяє розвитку емпатії, взаєморозуміння та поваги між учнями.

Виховання толерантності з раннього віку допомагає дітям усвідомити цінність різноманітності, навчитися приймати відмінності та знаходити спільну мову з однолітками незалежно від їхнього походження, зовнішності чи особливостей. Це створює атмосферу взаємоповаги та співпраці, де булінгу немає місця

Систематична робота з формування толерантності в початковій школі не лише запобігає проявам булінгу, але й закладає фундамент для подальшого

розвитку особистості дитини, її соціальної адаптації та успішної взаємодії в суспільстві. Таким чином, толерантність стає не просто засобом профілактики булінгу, а й важливим аспектом формування гармонійної особистості та створення здорового шкільного колективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барліт О.О. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі. Запоріжжя : Олекс, 2011. 52 с.
2. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Психологічні науки. 2013. Вип. 114. 46-50.
3. Дасюк Ж. М. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у молодших школярів у контексті розвитку нової школи / *Молодий вчений*. 2017. № 11 (51). С. 794–797.
4. Канішевська Л. В., Сухопара І. Г. Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика : монографія. Київ : Компринт, 2017. 403 с.
5. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. / Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 85-89.
6. Матієнко О. Виховання толерантності починається з учителя / *Учитель початкової школи*. 2017. С. 27-31.
7. Мельничук М. І. Використання тренінгів у формуванні толерантності майбутніх соціальних працівників. Вісн. Черкас. ун-ту : зб. наук. ст. Педагогічні науки. 2008. Вип.121. 88 с.
8. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. 2013. 188 с.

9. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку. Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. К., 2014.- Вип. 82, Част.1., С. 66-71.
10. Плутицька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2017. Вип. 29(2). С. 78-80.
11. Савченко О., Андрусич О. Вчимося толерантності / *Учитель початкової школи* : науково-методичний журнал. 2014. № 9 (16). С. 4-8.
12. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Розділ V. Соціальна педагогіка. 2015. Вип. 1. С. 169-173.
13. Соболев Є. Ю., Корнійченко А. О. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Право, 2020. № 8. С. 4-9.
14. Таушанжи М. М. Формування толерантності учнів початкової школи як засобу профілактики булінгу в умовах освітнього середовища : Кваліфікаційна робота здобувача освітнього ступеня магістр спеціальності: 013 Початкова освіта. / Кер.: д. пед. н., проф. Богданець-Білокаленко Н. І. Ізмаїл, 2023. 86 с.
15. Тугай В. М. Формування толерантності у молодших школярів // *Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)* № 6(11) 2022. 308с.